

Het olieged of van klokkensmeer Oldenzijl

T. JUK, HATTEM

1 De Nicolaaskerk van Oldenzijl, gelegen op een wierde, gezien vanuit het noordoosten.

IN HET HANDSCHRIFT 'OMMELANDS EER' VAN PATER FRANCISCUS MIJLEMAN S.J. UIT 1664 STAAT ALS NOTA BIJ HET ONDERWERP "TER EEREN VAN 'T HEILIGE SACRAMENT DES ALTAERS" VERMELD: "TOT OLDENZIJL WAS EEN EEUWELIJCKE BRANDENDE LAMPE GEORDONNEERT ENDE GEFONDEERT. NOCH ALLEN JAERE WORD SEKERE HUUSMANSPLAETS ALDAER - WIJBE BALSERS - AFGEHAELT LAMPEGELD".¹ DIT WEKTE MIJN NIEUWGERIGHEID. WAT WORDT BEDOELD MET DE 'BRANDENDE LAMPE', WAT IS LAMPENGELD, OVER WELKE BOERDERIJ GAAT HET EN WAAROM WERD HET LAMPENGELD JUIST DAAR AFGEHAALD?

Met de 'brandende lampe' wordt de godslamp bedoeld. Deze lamp is in de Rooms-katholieke kerk de altijd brandende lamp voor het tabernakel of sacramentshuisje. Daarin werd (en wordt) de hostie voor de heilige eucharistie bewaard.

In de kerk van Oldenzijl zal het sacramentshuisje zich in het koor, dichtbij het hoofdaltaar hebben bevonden. Historische informatie over het huisje en zijn plaats is er echter niet. Was het opgenomen in het doxaal, zoals in de buurparochie Oosternieland? Of was er sprake van een los sacramentshuisje, zoals in Thesinge? Mogelijk kunnen we ook de nis in de oostelijke koorwand, waarvan de vormgeving doet denken aan een sacramentshuisje, aanmerken als de oorspronkelijke plaats ervan. Tijdens de restauratie van de kerk in de jaren 1950-1952 zijn er echter geen sporen gevonden die op het laatste wijzen.

Ook de plaats waar de godslamp heeft gehangen is niet bekend. Alle kerken hadden in de tijd van voor de Reformatie een godslamp. Mijleman noemt naast Oldenzijl nog twee andere voorbeelden in het Groninger land, namelijk Ulrum en Middelstum. Te Ulrum schonk Jan Engels in de tweede helft van de zestiende eeuw een zilveren lamp aan de kerk "ten eeuwigen daege voor 't heilig sacrament aldaer te branden." Verder maakt jonker Wigbold Ripperda bij Mijleman melding

van een venne – een besloten stuk weiland – te Middelstum "daer men noch van beurt het lampegeld, aler ter eren van het heilige sacrament".² We zien hier dat de opbrengst van een stuk land een specifieke bestemming had: de godslamp moest ermee brandende worden gehouden. Ook uit andere plaatsen is het begrip lampengeld bekend, zoals in Huizinge waar ook nu nog 'lampoliegeld' wordt betaald.³

Oliegeld

Mijleman spreekt in zijn boekje over 'lampegeld'. Dit moest worden betaald aan de kerk van Oldenzijl. In het kerkarchief van Oldenzijl wordt vanaf 1771 gesproken over olieged. In het staatboek lezen we: "wordende uit de plaatze van Meindert Alles, aan de kerke tot Oldezijl betaalt Oliegelt genaamt, Twe gulden vijf stuiver des jaars".⁴ Op 5 april 1877 wordt ingeboekt: "Oliegeld dat verschenen was

- 1 A. Pathuis, 'Het handschrift "Ommelands Eer" van pater Franciscus Mijleman S.J., missionaris der Ommelanden 1639-1667', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 7de jaargang (1965), 65.
- 2 Pathuis, 'Ommelands Eer', 64-65.
- 3 Vriendelijke mededeling van de heer R. Wobbes te Huizinge. Ook hier betreft het de huurbetaling van een stuk land.
- 4 Archief Ned. Herv. Gemeente Oldenzijl (ANHGO): Staatboek der kerk tot Oldenzijl 1771-1846 en Ontvangst- en uitgavenboek 1773-1875.

03.691

op Midwinter achttien honder zeven en zeventig de somma van twee gulden vijf en twintig cent. 2,25". De ontvangsten van 1948/49 vermelden "oliegeld J. Dwarshuis f 2,25". De inkomsten van 1952/53 vermelden "vaste huur J. Dwarshuis f 2,25".⁵

Hieruit blijkt dat het oliegedeld de vorm had van een vaste huur van een perceel land. Deze huur moest jaarlijks op Midwinter, dat wil zeggen met Kerstmis worden betaald. Het geld was bedoeld om olie te kopen voor de godslamp. Bijzonder is wel het feit dat de vermelding van oliegedeld door de eeuwen heen is gebleven, ook nadat de godslamp als gevolg van de Reformatie van 1594 uit de kerk was verwijderd. Verder valt op dat het te betalen bedrag in de loop der tijd niet of nauwelijks is gewijzigd. Dit is een gevolg van het bekleemrecht in de landbouw, waardoor er een onveranderlijkheid van de huren, de vaste huur, is ontstaan.

De boerderij van Wybe Balsters

De "huusmansplaets" waar Wybe Balsters woonde is de tegenwoordige boerderij "Iturea", Balkpad 2 te Oldenzijl.⁶ De boerderij ligt dichtbij het Meedster Maar, langs de oude voetverbinding tussen Uithuizen en Oldenzijl. Op het kadastrale minuutplan uit 1828 zien we dat de boerderij (woonhuis met schuur) geheel omgeven is door een gracht. Pas in 1909 werd er een tweede schuur bijgebouwd. In 1630 en 1638 wordt Martijn Siewert als belastingplichtige vermeld. Hij moet voor 87 grazen belasting betalen: 70 grazen te Oldenzijl, 7 grazen te Zandeweer en 10 grazen te Uithuizermeeden. Wybe Balsters wordt genoemd in 1664 maar zal al eerder in de boerderij gewoond hebben. In 1689-90 is er vervolgens een kwestie voor het gerecht van Oldenzijl waarbij zijn weduwe is betrokken. Zij blijkt dan voor een deel van de tijd in Groningen te wonen.⁷ Van ten minste 1754 tot 1783 woonden Meinder Alles en Trijntje Pieters op de boerderij. Zij betalen vanaf 1771 jaarlijks het bedrag van twee gulden en vijf stuivers "voor oliegedeld" aan de kerk van Oldenzijl. Vanaf die tijd is het betalen van oliegedeld jaarlijks te volgen in het archief van de kerk van Oldenzijl.

In 1594 raakten de rooms-katholieken hun bedehuis in Oldenzijl, de Nicolaaskerk, kwijt. De meeste inwoners van Oldenzijl werden protestant. Een klein aantal bleef echter trouw aan de kerk van Rome. Mijleman noemt "olde muij Siben" die in 1640 al ouder dan 70 was en "Wijbe Balsers". In het aangrenzende Uithuizen woonden nog zeker 213 katholieken.⁸ Wijbe Baltzers betaalde niet alleen lampen-

T. JUK, HATTEN

2 De boerderij Balkpad 2, de 'huusmansplaets' van Wybe Baltzers, gezien vanaf het fietspad langs het Meedster maar uit het noordwesten.

geld maar stelde ook zijn boerderij beschikbaar voor de katholieke eredienst. In 1682 constateerde het provinciaal kerkbestuur dat het begijntje Fenne Geerts te Uithuizen gastvrijheid verleende aan twee priesters die geregeld preekten bij "Wijbe Balthasars" in Oldenzijl.⁹

Perceel lampengeld

Op welk stuk land had het betalen van het lampengeld nu betrekking? Het kerkarchief doet daar geen mededelingen over. Gelukkig bleek de huidige eigenaar van "Iturea" in het bezit van een bekleemboekje uit de periode 1872 tot heden. Hieruit blijkt dat het gaat om een perceel land van 48,60 ha., gelegen aan het Oude Maar. In 1911 wordt gesproken over "landhuur van 2 grazen land". Dit perceel is ingetekend op het grondbezit van de boerderij. We vinden het perceel ook terug op het kadastrale minuutplan uit 1828. Bij een nadere bestudering van het grondbezit te Oldenzijl valt op dat het betreffende perceel, no. 191, behoorlijke excentrisch ligt ten opzichte van het overige land van de boerderij aan het Balkpad (zie afb. 3).¹⁰ Op genoemd perceel na ligt al het land van dit bedrijf aaneengesloten rondom de boerderij. Het bedoelde perceel ligt, zo op het oog onlogisch, aan de zuidgrens van Oldenzijl. Daar grenst het aan de Steen-klipstocht, ook wel de Tugt of

5 ANHGO, Ontvangst- in uitgavenboek 1876-1953.

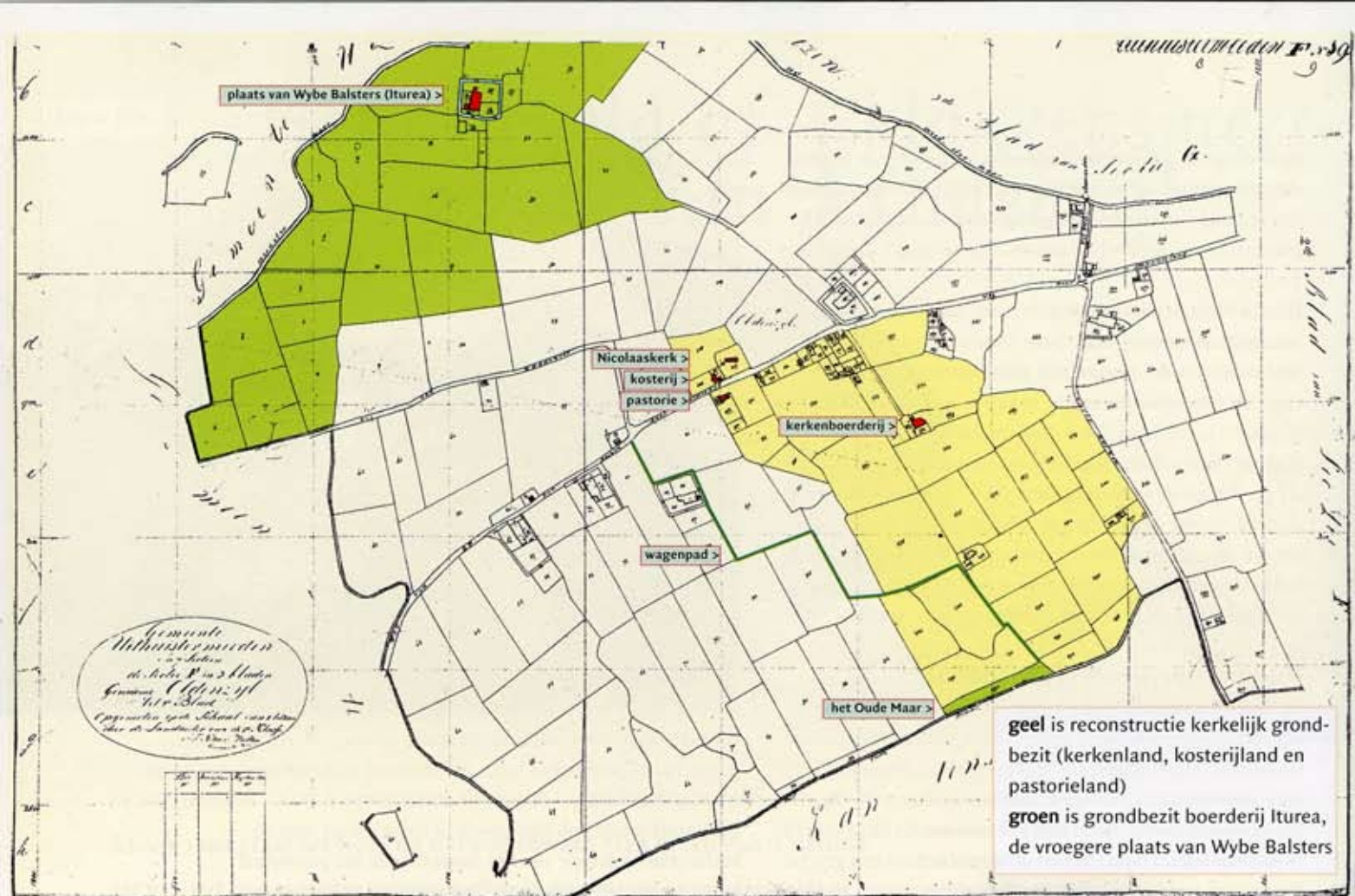
6 T.K. Nijhoff-Meijer, *Historie en boerderijen van Uithuizer meeden (Oldenzijl, Oosternieland, Uithuizermeeden binnen- en buitendijks. Uithuizermeeden 1979, 269-261.*

7 Groninger Archieven vóór 1811 LIV ar-8, Rechtdagen te Oldenzijl d.d. 29.09.1688, 4.11.1688, 17.11.1688, 8.2.1690. Zie verder G. van Halsema Thzn., 'De oudste generaties van Halsema', *Gruoninga, Groningen 1988, noot 32.*

8 Pathuis, 'Ommelands Eer' 56, 65 en 68.

9 Groninger Archieven, provinciaal Kerkbestuur van Groningen, inv.nr. 31, notulen van de classisvisitaties 1682: visitatie classis Middelstum; idem 1683. Zie ook Van Halsema, 'De oudste generaties' 7 en 28.

10 Groninger Archieven, Kadastrale minuutplannen Uithuizermeeden, 1828, secties F1 en F2.

3 Kaart van het westelijk deel van het kerspel Oldenzijl, met daarop aangegeven het kerkelijk grondbezit (reconstructie) en het landbezit van de boerderij, Balkpad 2.

98)

het Oude Maar genoemd. Een aanpalende landbouwer noemde het "Dwaarshoes boor". De familie Dwarshuis, sinds 1928 eigenaar van de boerderij, noemde het "boorke".¹¹ Een boor is een lang en smal stuk zware grond langs een waterloop. Om bij dit "smaal streepke laand" te kunnen komen moest de boer van Balkpad 2 over het land van boerderij Oldenzijlsterweg 29; hij had hier het recht van overpad.

Om de plaats van het perceel land waarop het lampengeld betrekking heeft nader te kunnen bepalen heb ik vervolgens een reconstructie gemaakt van het kerkelijk grondbezit, met als vertrekpunt de situatie in 1828. Dan blijkt dat slechts een klein deel van dit bezit ten noorden van de Oldenzijlsterweg ligt: de kerk, het kerkhof, de kosterij en het kosterijland. Al het overige land (pastorie- en kerkenland) ligt als het ware in één complex ten zuiden van de Oldenzijlsterweg. Het perceel no. 191 sluit precies aan op dit pastorie- en kerkenland en vormt er ruimtelijk één geheel mee. Het sluit het complex aan de zuidwestkant af. In dit perspectief valt de eerder onlogisch genoemde ligging van het perceel in het boerderijbezit te begrijpen.

Blijft staan de vraag waarom juist dit perceel is gekoppeld

aan de boerderij Balkpad 2. Was dit een gevolg van de gemaakte afspraken ten tijde van de kerkstichting in Oldenzijl? Had het te maken met de kerkelijke betrokkenheid van de vroegere bewoners? Of is uit dit perceel wellicht klei gestoken om stenen te bakken voor de bouw aan een stenen huis (een boor is immers ook een lange, smalle spade om klei te steken)? Bij gebrek aan historische bronnen kunnen we over het antwoord op deze vragen slechts gissen. Aannemelijk is wel dat de relatie tussen perceel no. 191 en de boerderij Balkpad 2 ver terug gaat in de tijd. Zo wordt bijvoorbeeld in een zestiende-eeuws clauwregister gesproken over "Rampeheerd, alijs Lampe off Kampe".¹² Nu kan 'Lampe' een verschrijving zijn van 'Campe', maar meer voor de hand liggend is dat de naam verwijst naar een heerd die het lampengeld moest betalen. Dit duidt dan op een continue lijn tussen de zestiende en de eenentwintigste eeuw; een lijn die wellicht nog verder terug gaat in de tijd.

Klokkensmeer

In het kerkarchief wordt alleen gesproken over olieged. In het beklembokje van de familie Dwarshuis lezen we echter "Olieged of klokkesmeer".¹³ Is klokkensmeer een latere toevoeging of was oorspronkelijk bij het olieged ook het

11 Vriendelijke mededelingen van de heer K. Scholtens te Uithuizermeeden en mevrouw S.G. Wiersema-Dwarshuis te Baarn.

12 L.H. Bruins, ed., *Clauwboek van Johan Tiassens* (bewerking), Leens 1986, 57.

13 Archief mevrouw S.G. Wiersema-Dwarshuis te Baarn.

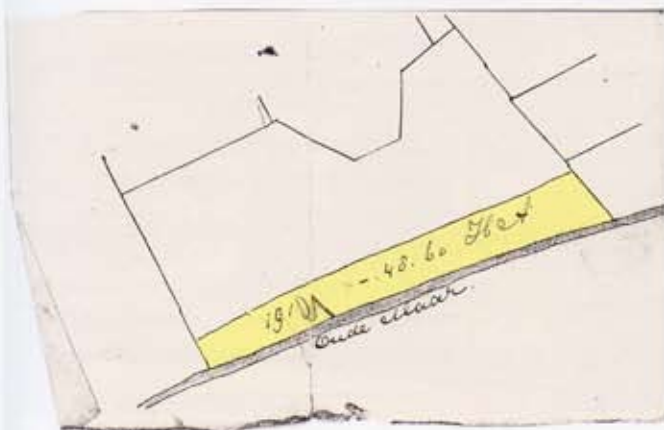
klokkensmeer inbegrepen? Opvallend is wel dat de oudste vermelding van "een jaar klokkesmeer" relatief jong is: deze dateert van 1930. In 1968 staat vermeld "oliegeld of klokkesmeer". Dit doet een latere toevoeging vermoeden.

Ter Laan geeft aan dat 'smeer' rundvet betekent.¹⁴ Dit vet kon, getuige de uitdrukking 't Brandt as smeer' eenzelfde werking hebben als brandende olie in de godslamp. Oliegeld kan aldus ruimer worden opgevat.

Blijft de vraag of we klokkensmeer letterlijk moeten opvatten of dat er iets anders mee werd bedoeld. Letterlijk opgevat is smeer bedoeld om het luidmechanisme van de klok soepel te houden. Sinds 1683 heeft Oldenzijl ook een uurwerk, dat uiteraard ook gesmeerd moest worden. Tevens zou gedacht kunnen worden aan 'smeergeld' voor de klokkenluiders die bijvoorbeeld bij het overluiden van de doden of het oudejaarsluiden geld kregen voor een 'klokje': een glaasje sterke drank. Van zowel de stad Groningen als Duurswold is dit gebruik in ieder geval bekend.¹⁵ In Oldenzijl was het luiden van de klok een taak van de custos. Over het uitbetalen van smeergeld heb ik geen vermeldingen gevonden. In ieder geval is het oudejaarsluiden in Oldenzijl geen gebruik. Dit maakt hier de letterlijke betekenis van 'smeergeld' de meest voor de hand liggende.

Tot slot

Als gevolg van de ruilverkaveling Hefshuizen is het perceel no. 191 in 1990 gevoegd bij de boerderij Oldenzijlsterweg 29. De boerderij Balkpad 2 kreeg hiervoor compensatie. In dat kader zijn drie scheidsloten rond het perceel gedicht, waardoor het nu niet meer als zodanig in het landschap herkenbaar is. Alleen het Oude Maar bleef intact. De beklemming, in casu het gebruik van het betalen van lampen- of oliegeld door de eigenaar van de boerderij Balkpad 2 is niet veranderd. Jaarlijks moet volgens het oude recht nog steeds f 2,25 (nu het equivalent daarvan in

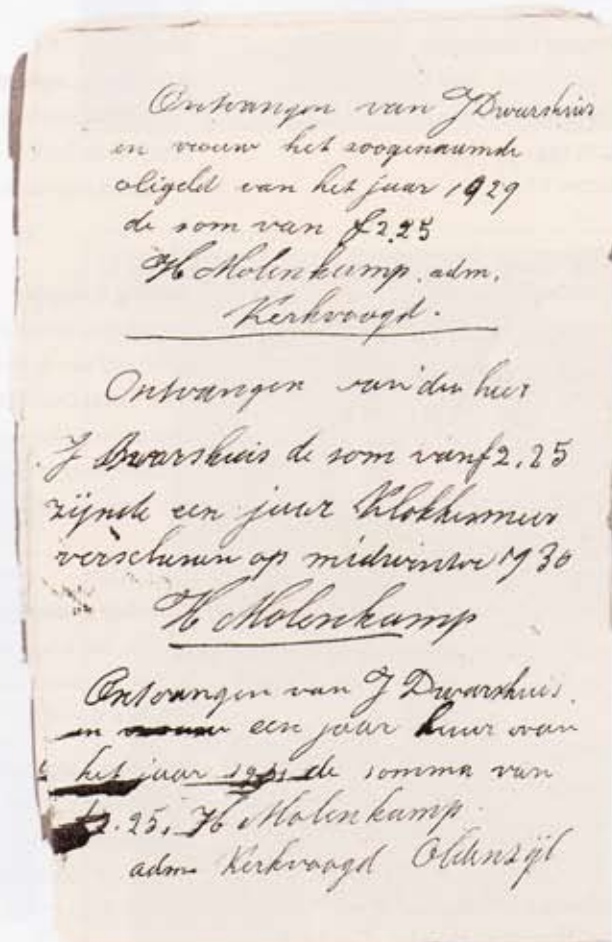

4 Kaartfragment landbezit boerderij Balkpad 2 te Oldenzijl; perceel waarvoor het oliegeld werd betaald.

euro's) – de oude vaste huur – worden betaald aan de kerk van Oldenzijl. De eigenaresse voldoet deze betaling per acceptgiro, eens in de vijf jaar. Hiervoor kan de kerk jaarlijks voor tien eenheden (kWh) lampen ontsteken. Dit is in ieder geval genoeg om de kerkganger, die door het geluid van de gesmeerde klok is geroepen, bij te lichten bij de viering van het heilig avondmaal dat hier twee keer per jaar plaatsvindt. Zo is een aloud gebruik in een protestants jasje blijven voortbestaan.

Over de schrijver

Drs. T.B. Juk, De Dommel 11, 8051 TA Hattem, telefoon 038 - 444 36 04, studeerde sociale geografie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij is nu werkzaam bij de gemeente Urk als sectorhoofd maatschappelijke zaken. Zijn belangstelling gaat uit naar de geografie en geschiedenis van het Groninger Hogeland. Hij publiceerde eerder over Oldenzijl In Groninger kerken in 1986 ('De kerkstichting te Oldenzijl en Oosternieland in historisch-geografisch perspectief' en 1997 ('De kerkelijke duiventillen in Groningen, aan de hand van het voorbeeld Oldenzijl').

5 Fragment uit het bekleboekje van de familie Dwarshuis ten bewijze dat het oliegeld is betaald.

14 K. ter Laan, Nieuw Groninger Woordenboek (Groningen 1929/1983, 920.

15 Hiervan wordt in zeventiende-eeuwse rekeningen van de stad Groningen melding gemaakt. Zie voor Duurswold G.A. Wumkes, 'Uit mijn vakantiejournaal', GVA 1929, 108-110.